М. Д. Прищак

Розвиток поняття духовності в педагогічній думці України періоду національно-визвольних змагань (1917 – 1920-ті рр.): спроба парадигмального аналізу

Пошук та реалізація нової парадигми національної освіти України вимагає визначення чітких методологічних засад цього процесу. Державна національна програма "Освіта" (Україна XXI століття) базовим методологічним принципом реформування освіти визначає "забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості" [1, с. 6].

Це ставить на порядок денний необхідність визначення сутності та змісту поняття "духовність", який і відбувається сьогодні у філософській, психологічній та педагогічній теорії.

Значну роль у пошуках відповіді на поставлене питання можуть відіграти історико-педагогічні дослідження, зокрема періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр.

Аналізові поглядів відомих педагогів означеного періоду на сутність та зміст поняття духовності присв`ячені розвідки Л.Березівської, А. Веремчук, Л. Гонюкової, І. Зайченка, Л. Климчик, В. Летцева, А. Лещенко, Л. Ніколенко, І. Пінчук, О. Пеньковець, М. Собчинської та ін. У контексті інших проблем це питання аналізується в працях Н. Агафонової, Т. Гупана, Л. Дровозюк, А. Кравченко, О. Лучка, Л. Потапової, О. Сухомлинської, Т. Філімонової, М. Ярмаченка та ін.

Але історико-педагогічних досліджень, у яких предметом уваги було б питання сутності поняття "духовність", немає. У своїй статті ми будемо намагатися здійснити аналіз соціально-політичних, теоретичних факторів трансформації поняття духовності в період 1917 – 1920 рр., простежити процес зміни парадигм духовності, розглянути погляди українських педагогів на означену проблему, визначити базові педагогічні чинники розвитку духовності особистості.

Історичний період початку XX століття є визначальним для зрозуміння основ духовності українського народу. Це був етап завершення формування національної ідеї, зростання національної свідомості українців, становлення національної системи освіти та виховання, результатом чого і стали національні змагання 1917 – 1920 рр.

Соціально-економічна ситуація, розвиток науки, техніки, вплив філософських та педагогічних ідей Європи, ріст національної свідомості українців, розвиток емпіричної бази психології та педагогіки у кінці XIX – на початку XX століття загострили питання смислових аспектів людського буття, буттєвої та категоріальної ідентифікації духовності та педагогічних чинників її розгортання, актуалізації.

У свідомості українців, а звідси й у педагогічній теорії, відбувається *трансформація* поглядів на проблему духовності. *Релігійна парадигма* залишається домінуючою, але педагогіка відмовляється від абсолютизації догматично-трансцендентного розуміння духовності, акцентуючи увагу на *моральних аспектах* християнства. Крім того, розвиток природничих наук, психології, вплив раціоналістичної філософії та соціалістичних ідей призводять до формування *буттєво-особистісної (антропологічної) парадигми.* Але найсуттєвішим фактором генези поняття "духовність" цього історичного періоду є посилення її *"національної складової",* що призводить до формування *національної парадигми.* Відтак можемо твердити, що для педагогічної думки України початку XX століття характерним є дискурс різних духовних практик *(релігійно-християнська, буттєво-особистісна (антропологічна), національна*), які тісно пов`язані між собою.

Початок XX ст. є також періодом ствердження *"українського типу духовності"* (О. Сухомлинська), який базується на поєднані релігійно-християнських та національних цінностей. Українська духовність стає цілісним явищем культури, її онтологічною та телеологічною базою, *практичною* основою становлення національної школи.

Педагогічна думка України у період національно-визвольних змагань

1917 – 1920 рр. продовжує розвиватися в горизонті формування *національної парадигми духовності*. Але політичні, соціальні, економічні, світоглядні трансформації суспільства, вплив, з одного боку, зарубіжної педагогіки, а з іншого – соціалістичних ідей, вносять у цей процес відповідну специфіку.

Після повалення самодержавства і приходу до влади Тимчасового уряду в Україні 3 березня 1917 року була створена Українська Центральна Рада, яка, як орган влади, взяла курс на національне визволення українського народу, розв’язання соціальних конфліктів.

Одним з найважливіших результатів її діяльності стало відродження національної школи. На вимогу 1-го Всеукраїнського вчительського з‘їзду (5 – 6 квітня 1917 р.) був створений Генеральний Секретаріат народної освіти. Прогресивно налаштовані освітяни вимагали провести українізацію системи шкільництва. Однак через відсутність відповідного досвіду, нестачу педагогічного персоналу та підручників, а також опір переходу на українську мову викладання з боку шовіністично налаштованих росіян, проблема створення національної школи розв`язувалася складно.

Важливе значення для розуміння освітніх процесів й, відповідно, парадигми духовності цього періоду має аналіз матеріалів ІІ Всеукраїнського вчительського з‘їзду (10-12 серпня 1917р.) [2]. Це, в першу чергу, доповідь С. Русової “Націоналізація школи”, в якій наголошувалося на психологічній складовій цієї проблеми. Питання не стільки в тому, щоб наука викладалася рідною мовою, як у тому, “щоб в школі одбивалась душа народу, його етнографічний склад, його національна творчість” [2, с. 15].

Я. Чепіга в доповіді “Соціалізація народної школи” звернув увагу на такі принципи побудови школи, як необхідність рівного права всіх громадян на освіту, безоплатність, обов‘язковість, національність, світськість [2, с. 14]. Резолюція з’їзду головною метою визначила створення нової української школи, розвиток національної освіти.

Рішення перших Всеукраїнських учительських з’їздів стали методологічним та організаційним підґрунтям формування української

державної системи освіти, своєрідним способом реалізації філософсько-педагогічних підходів, характерних для цього історичного періоду.

Особливо важливим для розуміння освітньої парадигми, а звідси й сутності та змісту поняття духовності, є розроблений у 1919 р. "Проект Єдиної школи на Вкраїні" [10]. Головним завданням освіти проголошувалося виховання дитини, а вихідною точкою – її інтереси. Засобами мали стати наука, релігія, мистецтво, мораль, гімнастичні вправи. Жодному з них не надавалося переваги. Однак "першою серед рівних" все ж визнається наука.

Важливу роль у формуванні парадигми духовності відігравала *преса*, провідним напрямом діяльності якої було інформаційне забезпечення процесу творення національної школи в Україні. Це насамперед часопис "Вільна українська школа" (орган Всеукраїнської учительської спілки), на сторінках якого побачили світ праці відомих просвітницьких діячів, педагогів, учених: О. Дорошкевича, В. Дурдуківського, О. Музиченка, С. Русової, В. Родникова, Ф. Сушицького, С. Черкасенка, Я. Чепіги та ін.

За короткий час визвольних змагань в Україні було створено систему освіти, побудовану на основі досягнень вітчизняної та зарубіжної педагогіки. Школа стала національно-державною, єдиною, виховною, діяльною. Її провідною метою було національне виховання.

І хоча реформи не були повною мірою здійснені через перемогу більшовиків і створення УСРР, але започаткована в добу УНР хвиля українізації продовжувалася і була призупинена тільки в 30-і роки XX ст. внаслідок сталінських репресій проти української інтелігенції.

Прикметною ознакою генези поняття "духовність" цього історичного періоду є подальше зменшення ролі *релігійного* чинника духовності. Прикладом може бути позиція С. Сірополка. На його думку, „народна школа... не може бути релігійною або не релігійною... вона повинна бути світсько-нейтральною" [13, с. 9]. Але, як відзначає далі педагог, „виїмок з курсу громадської школи, якого б то не було догматичного релігійного навчання, ще не означає, що вільна від релігії школа не повинна зовсім торкатися релігійних

питань. Наука обіймає всі галузі світового і людського життя; обіймає вона також і питання релігії, як одного з поважних явищ спільного життя”. Те, що громадська школа не буде навчати релігії, не означає, що школа не буде мати змоги давати дітям морального виховання [13, с. 10].

Інший відомий педагог, Я. Чепіга, вважає, що „релігія – це діло приватне, діло совісті”. Школа не повинна залежати від релігійних переконань батьків і тому повинна бути світською. Однак „свобода совісті дає батькам право виховувати своїх дітей у вірі”, і тому, „ставлячи відверто питання про світську школу, мусимо в житті іти назустріч громадам, які вимагають релігійного виховання. Проте такі явища треба розуміти як перехідні до повної емансипації школи від релігії” [15, с. 78-79].

Теоретичною основою розвитку національної школи 1917 – 1920 рр. є *національна парадигма* духовності, яку активно розробляли В. Дурдуківський, О. Музиченко, І. Огієнко, С. Русова, С. Сірополко, І. Стешенко, Ф. Сушицький, Я. Чепіга, О. Черкасенко та ін.

Так, С. Русова продовжує генерацію ідей стосовно пріоритетності духовного розвитку особистості, гармонійності душі й розуму, основою чого є національна освіта. Одним з найважливіших завдань виховання, на думку педагога, є виховання патріотизму – ланкою що з‘єднує людину зі своїм народом, національною державою, має силу обов‘язку, яку, на її думку, в давні часи людина мала перед церквою і родиною [11, с. 162].

На думку В. Островського, національне виховання найтісніше пов’язане з рідною мовою, національним духом, політичною незалежністю народу, його державністю. “Для існування нації необхідні три основні засади, які треба підтримувати і розвивати, а саме: мова, культура, державність. Мова – знаряддя духа. Дух же нації виявляється в її культурі, яку захищає нація, між іншим, і державністю. Прийняття через школу рідної культури – це не тільки освіта, але й виховання” [8, с. 140].

Системною є теорія духовності І. Огієнка, основи якої закладалися саме в період визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. Учений

спробував розробити філософсько-педагогічну концепцію, яка містить у собі визначення сутності й змісту духовності та систему педагогічних чинників її актуалізації.

І. Огієнко розумів духовність як “складну багатомірну систему ціннісних орієнтацій, що тісно пов’язані з провідними життєвими цілями та мораллю християнства” [5, с. 24], “інтегративну властивість особистості, яка виявляється у потребі жити, творити у відповідності з християнськими ідеалами істини, добра і краси” [5, с. 77]. Це також процес “творення особистості”, який можливий як комплекс дій родини, школи і церкви.

Важливу роль у процесі “творення особистості” педагог відводить педагогічним факторам, в основі яких лежать принципи “1) духовної спрямованості виховання, 2) спадкоємності християнського ідеалу, 3) ідейності, 4) корисності для суспільства, 5) самовдосконалення особистості” [5, с. 27].

Фундаментом принципу духовної спрямованості є “Бог, духовна культура, звичаї , обряди, традиції українського народу“ [5, с. 27]. Як бачимо, “духовна спрямованість“ базується на релігійних та національних чинниках. Ця думка підтверджується наявністю у педагогічній системі вченого “принципу спадкоємності християнського ідеалу”. Як пізніше відзначав І. Огієнко, “наша Віра Свята Православна – Віковічна душа України” [3, с. 322]. Основою “принципу ідейності” визначалися: 1) українська національна ідея, 2) ідея природовідповідності, 3) ідея народності.

Важливим принципом актуалізації духовності, а з іншого боку, її результатом, є також “корисність для суспільства”, адже тільки праця на благо Батьківщини, на думку вченого, є критерієм духовності особистості [5, с. 31] і веде її до самовдосконалення.

Таким чином, можна зробити висновки, що базовим аспектом генези поняття „духовність” у період визвольних змагань 1917 – 1920 рр. у педагогічній думці був *„національний чинник”,* який стає складовою “*практичної політики*” розвитку української школи. А якщо розглядати

духовність через призму парадигмального підходу, то чітко прослідковується домінування *національної парадигми,* яка в поєднанні з *релігійною та буттєво-особистісною* стають основою теорії та практики національної освіти в Україні.

Період 1917 – 1920 рр. визначається процесом практичної реалізації планів розбудови національної школи, виховання національно свідомих громадян. Тому для педагогічної думки характерним був акцент на пошуках саме *педагогічних* чинників виховання особистості. Так, під впливом реформаторської педагогіки (особливо теорії вільного виховання), науковці продовжують акцентувати увагу на важливості розвитку *самотворчості* школярів як головної умови актуалізації духовності.

“Принцип самовдосконалення” є важливим принципом педагогічної системи І. Огієнка. Самовдосконалення особистості розглядається ним як вища духовна потреба, процес набуття свободи, є також засіб, самоціль і результат виховання в їх єдності [5, с. 33].

На проблемах самотворчості особистості акцентують свою увагу також В. Зеньковський, Н. Лубенець, О. Музиченко, С. Русова, Я. Чепіга та ін.

З необхідності розвитку самотворчості особистості випливає необхідність посилення *комунікативної* ролі вчителя (вихователя) як фактора “виховання самотворчості” учня.

У педагогічній спадщині І. Огієнка комунікативна роль вчителя, в основі якої любов до дітей, є фундаментом виховання. Вихователь повинен стати не просто прикладом для наслідування, а “джерелом пробудження серця свого вихованця“ [5, с. 52].

Це питання стало важливою складовою наукового пошуку С. Русової, Я. Чепіги та ін.

Але особливою ознакою „метаморфози духовності” цього історичного періоду є трансформація генези поняття „духовність” в бік посилення *„соціальних”* та *„діяльнісних” (“трудових”)* аспектів та чинників актуалізації. Це відбувається, з одного боку, під впливом європейської та американської

філософії, психології та педагогіки, а з іншого – під впливом соціалістичних ідей. *Соціальне та трудове виховання* стають важливими педагогічними факторами розвитку особистості. Але в українській педагогіці 1917 – 1920 рр. вони не носять ідеологічного спрямування й не абсолютизуються, як це мало місце у радянській педагогіці, а виступають чинниками духовності особистості. Аналіз педагогічної думки України досліджуваного історичного періоду дає підстави констатувати наявність процесу формування *соціологічної парадигми* духовності. А *діяльнісний (трудовий)* чинник стає важливою складовою даної парадигми.

Про „прямування" „від індивідуальної до соціальної педагогіки, котра, одначе, рахується з особливостями кожного характеру" [7, с. 103] як один із напрямків розвитку педагогічної думки початку XX століття говорить О. Музиченко.

С. Русова розглядає соціалізацію як родинне виховання, вплив товаришів, учнів, інших людей на становлення особистості. Найвищим щаблем соціалізації є "усвідомлення людиною національно-громадського статусу" [9, с. 119].

Значну роль соціальним чинникам розвитку особистості приділяв Я.Чепіга. Школа, на його думку, повинна з'єднати дитину з суспільством, а „принцип соціального життя" має лягти в ґрунт нових форм освіти. Суспільству потрібен не тільки грамотний робітник, а й „корисний працівник", громадянин, який може розібратися в громадській праці, уміє на всякій ділянці, до якої має здібності, прикласти свою ініціативу. Школа повинна дати людині „теоретичну й практичну підготовку на користь соціально – економічного добробуту народу" [14, с. 82-84].

Ідею важливості соціального виховання, яке розвиває "вищі сили людської душі – братерства і взаємопомочі" [4, с. 9], підтримував на рубежі 20-х років В. Зеньковський. Освіта, на його погляд, повинна не тільки давати знання і прищеплювати звичку до розумової роботи, а й готувати до соціальної діяльності. Тому школа повинна взяти на себе завдання соціального виховання,

яке полягає в розвиткові соціальної активності, розвиткові здатності підноситись над особистими егоїстичними намірами.

Водночас можна твердити про прагнення вченого до поєднання, гармонії соціального й індивідуального. “...В душі людини завжди є соціальні сили. Але природна соціальність складає одначе хоч і невідхильний і глибокий, та все ж тільки один бік особистості, що має, окрім того, й чисто індивідуальний бік. Нормальний зріст особи припускає нормальний розвиток обох головних сил душі”, а “однобокий розвиток розуму, переважний розвиток вольової сфери, приводять до парування розсудливості, до виснаження та до дроблення активності, до панування шаблону й рутинності” [4, с. 41-42].

Великий вплив на спрямованість української національної освіти мали реформаторські тенденції світової педагогіки. Традиційна "школа навчання", не задовольняючи вимог індустріального суспільства, яке вимагало активного ініціативного працівника, здатного до стабільної, напруженої діяльності, замінюється "школою дій" В. Лая, трудовою педагогікою Г. Кершенштайнера, прагматичною педагогікою "навчання через діяльність" Д. Дьюї, Е. Паркхерст, У. Кілпатрик.

Діяльнісниий (трудовий) принцип був одним з важливих принципів розуміння і визначення сутності, змісту та розвитку духовності у педагогіці України періоду визволених змагань 1917-1920 рр.

Його прибічником була С. Русова. Діяльна школа розглядалася нею як своєрідний соціальний механізм становлення особистості, здатної діяти адекватно до вимог суспільного процесу. Праця – це не професіоналізація і не "трудове самообслуговування" учнів у школі, а "самостійний, творчий процес виявлення думок учня, дуже корисний для самовизначення... та розвитку його здібностей" [12, с. 112-113].

На необхідності поєднання вільної і трудової школи як важливого чинника розвитку духовності особистості наполягає Я.Чепіга. Вся освіта, на його думку, була „суха і мертва“, стара школа не давала дітям сили, могутності, волі, творчості, життєвої самодіяльності, вона вкладала дітей у

прокрустове ложе й скаліченими, а часом ущент виснаженими пускала в життя. Активність може витворити в дитині „нова школа, збудована на принципі труда, постійній і гармонійній праці тіла і духа, трудова вільна школа... – школа радості, свободи і творчості“ [14, с. 82]. Тільки вона може виховати громадянина – творця своєї власної долі, людину з сильною волею, свідомого й творчого в громадському колективі.

На думку О. Музиченка, школа „повинна взяти на себе не навчання, а виховання розуму дитини“. І така школа повинна бути „трудовою“ на противагу старій, „книжній”. „Під трудовою школою розуміють не стільки заведення особливих ремісних чи то сільськогосподарських дисциплін, що гарно впливають на здоров’я, на розвиток рук і очей; навіть не стільки певні наочні засоби, коли діти за допомогою гри, драматизації, малювання, ліпки, гуртової праці і т. д. з більшою інтенсивністю схоплюють новий матеріал; – але взагалі творчість, самостійну напружену думку учня, який добуває знання … „ [6, с. 9]. І тільки тоді, як підкреслює педагог, „школа радості стане радістю дитячого життя… і увільнить людей від самої ганебної неволі, неволі духа…” [6, с. 10]

Як головний чинник соціалізації визначає трудову діяльність проф. В. Зеньковський. Він підтримує ідею трудової школи, яка “відповідає перш за все соціальним запитам дитини: …не на словах, а на ділі вчить… дійсному співробітництву, трудовій допомозі…” [4, с. 57]. Трудова школа, на думку вченого, “дійсно наближається по своєму устрою до сім’ї, де дитина втягується в усю трудову сферу; в ручній праці потрібно не одне переймання, а й самостійна ініціатива; тут не до речі сувора нерухомість, а залишається вільність активності; тут потрібна не механічна зовнішня участь у шкільній праці, а оживлення співробітництва з другими. Ідея трудової школи розв’язує таким чином проблему виховання як соціальних, так і індивідуальних сил дитини” [4, с. 58].

Із проаналізованого випливає факт домінування у педагогіці України 1917 – 1920 рр. *національної парадигми* духовності. Також, під впливом

розвитку наук, особливо експериментальної психології, педагогіки, поширення соціалістичних ідей, продовжує стверджуватися *буттєво-особистісна (антропологічна) парадигма.* Трансформуючись, зберігає свій вплив *релігійно-християнська.* Але, не існуючи в "чистому" вигляді, вони поєднуються, взаємодоповнюються і об`єктивуються у формі *національно-релігійної парадигми*, яка збагачується *науково-антропологічними* аспектами.

Посилення ролі технологічних чинників розвитку духовності особистості призводить до пошуку педагогами можливих педагогічних механізмів актуалізації духовності. Наголошуючи на необхідності розвитку *самотворчості* особистості та посиленні ролі вчителя у процесі духовного розвитку особистості (*комунікативні* чинники духовності), педагогіка усе частіше починає акцентувати увагу на необхідності соціального та трудового виховання, що призводить до формування *соціологічної парадигми* духовності.

1. *Державна* національна програма "Освіта" (Україна XXI століття). – К.: Радуга, 1994. – 62 с.
2. *Другий* Всеукраїнський учительський з`їзд / Тези докладів, дебати, постанови. – К., 1917. – 39 с.
3. *Іларіон*. Твори. Т.1: Філософські містерії. – Вінніпег, 1957. – 366 с.
4. *Зеньковський В. В*. Про соціальне виховання. — К.: Друкарня Всеукр. Кооп. Вид. Союзу, 1920. – 64 с.
5. *Кучинська І. О.* Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: "Абетка-НОВА", 2002. – 104 с.
6. *Музиченко О. Ф.* Реформа школи чи шкільна реформація? // Вільна українська школа. – 1918 – 19. – № 6 – 7 . – С. 3 – 10.
7. *Музиченко О. Ф.* Сучасні педагогічні течії в Західній Європі і Америці. – К.: Друкарня Всеукр. Коопер. Видавн. Союзу, 1919.– 106 с.

8. *Островський В.* Національне виховання // Вільна українська школа. – 1918 – 19. – №3. – С. 139 – 141.
9. *Пеньковець О. М.* Філософсько-освітні погляди С. Русової (соціально-філософський аналіз): Дис ... канд. філос. наук: 09.00.03. – Чернігів, 2001. – 191 с.
10. *Проект* єдиної школи на Вкраїні. – Кам`янець-Подільський: Друкарня Подільського Вид. Тов. “Дністер”, 1919. – Кн. 1: Основна школа. – 172 с.
11. *Русова С. Ф.* Дошкільне виховання. – Катеринослав,1918. – 162 с.
12. *Русова С. Ф.* Єдина діяльна (трудова) школа // Вибрані пед. твори: У 2-х кн. – К.: Либідь, 1997.– Кн 2. – С.105 – 133.
13. *Сірополко С.* Завдання нової школи. – Н., 1919. – 20 с.(без вид.)
14. *Чепіга Я. Ф.* До трудової вільної школи! // Вільна українська школа. – 1918 – 1919. – №8 – 9. – С. 81 – 85.
15. *Чепіга Я. Ф.* Соціалізація народної освіти // Вільна українська школа. – 1917. – №2. – С. 74 – 83.